

ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

*Олександр Музичко (Одеса),
доктор історичних наук, професор кафедри історії України
факультету історії та філософії ОНУ ім. І.І. Мечникова*

ІСТОРИК АНТІН ОЛЕКСАНДРОВИЧ МАТВЄЄВ - ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ОДЕСИ КІНЦЯ ХІХ ст.

Велике причорноморське місто Одеса у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. було одним з провідних центрів формування модерної української нації. Глибинні соціально-економічні та ментальні зсуви за участю мас були головним підґрунтям цих переламних процесів, але їх виразниками та основними рушіями були провідники, представники принципово

важливої соціальної групи, що збільшилася кількісно та укріпилася якісно за цієї доби – інтелігенції. Зусиллями кількох поколінь вчених ми вже багато знаємо про діяльність цілої плеяди видатних одеських українських діячів, серед яких височіють постаті Євгена Чикаленка, Івана Луценка, Сергія Шелухина, Михайла Комарова та інших. Великий внесок у становлення Одеси як центру української культури відіграли діячі, що пробули тут не дуже тривалий час, наприклад, Олександр Грушевський, Володимир Мурський, Ілля Кливак та інші. Але ще існує коло діячів, діяльність яких ще залишається нерозкритою, а імена маловідомими навіть вузьким спеціалістам. Метою цієї статті є

повернути в історичну пам'ять одного з представників одеського українського національного руху кінця XIX ст. Антіна Олександровича Матвеева. До нас ця постать майже не привертала уваги дослідників. У деяких працях зустрічаємо тільки принагідні та фрагментарні згадки, що не претендують на комплексність [1; 7; 27-29]. Джерельною базою нашої статті є актові документи з фондів Державного архіву Одеської області та додаткові наративні та актові джерела, що є опубліковані.

Одеська українська громада почала формуватися у 1860-х рр. з представників різних соціальних верств та походження. Головним її лідером був вихованець київського університету Св. Володимира, історик Леонід Смоленський. Роль Києва як духовно-національного центру завжди була великою для українців Одеси. Зокрема, йдеться про вплив на одеситів київської української громади. Великими подіями були відвідини одеської громади М. Драгомановим та В. Антоновичем. При тому Л. Смоленський не тільки шанобливо ставився до киян, але й гордовито дискутував з ними. Одеську громаду Л. Смоленський називав «Запорізькою Січчю українофільства», підкреслюючи цим самим її більший радикалізм (у сенсі боротьби за соціальне та національне визволення українців) порівняно з київською [2, с. 27]. Вплив одеської української громади виходив поза межі суто етнічних українців. Так, участь в українських зібраннях мала вплив на формування світогляду видатного культуролога Д. Овсяніко-Куліковського, історика Г. Афанасьєва, соціолога С. Южакова. Саме у цьому контексті наддніпрянського напряму контактів одеситів можна сприймати постать героя нашої статті А. Матвеева, адже приїхав він на південь України саме з Києва.

А. Матвеев народився у 1852 р. у родині військового, дворянина Катеринославської губернії. У 1874 р. він завершив навчання на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира у Києві [3, арк. 7]. У наступному році захистив кандидатську дисертацію (сучасну кваліфікаційну, випускную роботу). Навчання А. Матвеева на факультеті припало на початковий період викладання засновника пер-

шої наукової школи історичної україністики Володимира Антоновича. До зіркових викладачів, які вплинули на становлення А. Матвеева, також належали спеціаліст з історії Росії та історіографії В. Іконніков та історик західноєвропейської літератури М. Дашкевич. На цей період припадають такі важливі події в історії культури Києва, як заснування Історичного товариства Нестора-літописця та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, проведення загальноросійського III Археологічного з'їзду з міжнародною участю. Хоча студент А. Матвеев не міг бути серед провідних учасників цих заходів, найвірогідніше він міг відвідувати засідання товариств та з'їздів, і це мало вплив на формування його інтересу до історії та археології.

Після завершення навчання він розпочав свою педагогічну діяльність у навчальних закладах Чернігівщини, а у 1878 – 1883 рр. викладав історію та географію у Херсонських закладах: учительській семінарії та жіночій гімназії. 1 червня – 15 серпня 1882 р. він перебував у науковому відрядженні у Греції [3, арк. 18]. У 1883 році він звернувся з проханням до попечителя, у зв'язку з необхідністю продовження наукових студій, перевести його на посаду викладача російської та всесвітньої історії у відомий одеський навчальний заклад – училище Святого Павла, яким опікувалася німецька громада міста і яке до того ж було місцем праці низки представників українських громадівців. Також А. Матвеев певний час викладав в Одеській жіночій гімназії Піллер, а у 1890-х рр. – в Одеському інституті шляхетних дівчат [8]. До того ж у 1890 – 1891 рр. А. Матвеев став одним із засновників Одеського товариства для боротьби з пияцтвом. Педагогічні зусилля А. Матвеева були оцінені нагородженням його орденом Св. Анни третього ступеня.

Одеський етап життя А. Матвеева тривав від 1883 р. до кінця 1890-х рр. Спочатку він замешкав у Драгутинському провулку (тепер Ушинського), 8 у будинку Лясковського, а пізніше за адресою вулиця Торгова, 49, будинок Петрова. Головним чином А. Матвеев викладав у чоловічому училищі при рисувальній школі товариства витончених мистецтв, яке й очолив.

Випускник школи, у подальшому відомий мистецтвознавець, П.М. Дульський згадував: «Из преподавателей научных классов особенно яркой фигурой был инспектор Антон Александрович Матвеев, имевший среди учеников прозвище «Антошка». Он был вспыльчив, криклив, часто ругался с молодежью, но мы все ему очень обязаны за те часы, которые провели у него за уроками истории. Он читал свой предмет с большим подъемом и увлечением; кроме того, будучи археологом, он прекрасно умел на своих лекциях осветить значение старины, всегда ловко подчеркнув все художественное в затронутой теме. Надо сказать, вообще, что у А.А. Матвеева было очень доброе сердце и он искренне любил учеников, и, несмотря на все те обычные в школьной обстановке неприятные истории, которые всегда связаны бывают у инспектора с его служебными обязанностями, ученики к нему относились тоже очень хорошо, но все же его побаивались. Вероятно, у всех немало сохранилось в памяти эпизодов и курьезов, воспроизводящих гуляющего с девицей по Дерибасовской улице молодого художника, который, за квартал завидя идущего с огромной толстой палкой «Антошку», бросал свою спутницу и удирал, куда глаза глядят, лишь бы избежать скандала тут же, на главной улице города» [24, с. 31]. У численних «шкільних» спогадах мемуаристи часто жорстко клеймили своїх колишніх викладачів. Але у цих спогадах відчувається перевага позитивного іміджу та авторитету, якого вдалося здобути А. Матвєєву в своїх підопічних.

У 1887 р. А. Матвєєв започаткував видання першого одеського спеціального мистецтвознавчого наукового збірника [12]. Високий поліграфічний рівень часопису забезпечив його видавець, член української громади Ю. Фесенко. У двох випусках 407-сторінкового тому збірника «Из мира искусства и науки» було надруковано 14 текстів. А. Матвєєв був не тільки редактором, але й основним автором – з-під його пера вийшли 6 статей. Деякі статті вражають обсягом опрацьованої літератури, як вітчизняної, так і іноземної, хоча були тільки ретельними компіляціями [13-15, 25]. Деякі статті А. Матвєєва були його лекціями учням рисувальної

школи: про історію акварельного живопису, історію скрипки, про основні тенденції середньовічного мистецтва та еволюції сюжету «Темної вечери» у зображальному мистецтві, що була особливо ґрунтовною. У примітках до своїх статей-лекцій автор не обмежився бібліографією, але й відволікався на поточні події, що ілюстрували його думки.

Перебування А. Матвеева у Одесі припало на найважчий час існування місцевої української громади в умовах дії Емського наказу. Власне, після репресій початку 1880-х рр. саме існування громади стало значно більш аморфним, хоча і раніше, вочевидь, йдеться про суто неформальне, як сказали би зараз, віртуальне об'єднання, втім, об'єднане цілком реальними симпатіями низки осіб до української культури. В Одесі залишився Л. Смоленський, сюди прибули М. Комаров та С. Шелухин, у 1890-х рр. – Є. Чикаленко та І. Луценко. Зусиллями цих та інших осіб український національний рух в Одесі був реанімований. Вже учасник та один з перших ґрунтовних дослідників одеської української громади Антін Синявський започаткував сумнівну «традицію» обминання постаті А. Матвеева. Не згадав про нього й інший перший дослідник історії цієї громади О. Рябінін-Скляревський. І це при тому, що про приналежність до одеської української громади свідчать не лише опосередковані факти, а цілком безпосередня вказівка на це дружини Л. Смоленського Олени Самійлівни, яку вона зробила у спогадах, підготовлених нею до Всеукраїнської Академії наук у 1920-х рр. [5]. Підпис А. Матвеева стоїть на перейнятій високим українським патріотичним піднесенням вітальній адресі одеситів до В. Антоновича 1890 р., з нагоди 25-річчя діяльності київського історика. Напевно, А. Матвеев зіграв жваву участь у залученні вченого до активної роботи в одеському археологічному з'їзді, виготовленні мармурового погруддя вченого його колегою по Рисувальній школі та Товариству витончених мистецтв Луїджі Йоріні.

У складних умовах 1880-х рр. А. Матвеев заявив про себе як про популяризатора української історії та культури на шпальтах провідної одеської газети «Одесский вестник», зокрема, творчості Миколи Лисенка [16]. В іншій публікації

він ознайомив читачів з публікацією Олексія Андрієвського документів до історії українського козацтва. Рецензія завершувалась промовистим закликком до молодих вчених продовжити справу А. Скальковського щодо дослідження історії українського козацтва, яке, як наголошував А. Матвеев, відіграло позитивну роль в історії півдня України [23]. Власне, на сторінках «Записок» ОТІС він опублікував один з документів до історії українського козацтва [21].

Тезу про позитивну історичну роль українського козацтва він розвинув у статті 1889 року: «Одне вже питання про Запоріжжя, цей політичний та соціальний фермент в історичних долях Малоросії (питання, підстави для вирішення якого не в одних лише тільки архівах, але і у плавнях, балках, могилах та поселеннях новоросійських степів та Прикубаньї – у піснях та переказах місцевого населення), має привабити допитливе око історика та етнографа у розкидані речові та усні пам'ятники цієї доби. А чи міг залишитися забутим ще й Дон з його «голитьбою», таким самим соціальним ферментом у русі «низової вольниці», яким було Запоріжжя для усієї Наддніпрянщини у широкому сенсі? А цінний архівний матеріал кошових та паланкових канцелярій колись розроблений (на жаль, не повною мірою) маститим істориком Новоросії, Скальковським, чи не вартий й він нового перегляду та розробки за допомогою здобутих наукою нових історичних та юридичних даних від після Петровської доби?» [17].

У запропонованій ним програмі вивчення південного краю він спеціально наголосив на завданні збирання відомостей про лірників та кобзарів [10, с. 9]. У статті 1891 р. А. Матвеев наголосив на тому, що українці тривалий час належали до майже зігнорованих науковцями національних груп півдня Російської імперії [18, с. 96]. У великій праці А. Матвеев намітив широку програму збирання етнографічних матеріалів. Привертає увагу, що здебільшого він наводив приклади українського побуту та вірувань, що несли на собі відбиток давніх язичницьких уявлень. Дорогоговкою для нього були праці М. Максимовича та П. Чубинського [19].

Педагог та вчений проявляв велику активність, незважаючи на те, що був одружений та мав трьох доньок. А. Матвеев належав до активних членів провідного об'єднання істориків міста – Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС). В одному з документів він названий «магістрантом теорії та історії мистецтв». У 1884 р. під час однієї з найважливіших подій в історії розвитку гуманітарної науки в Одесі – проведення загальноросійського та міжнародного Археологічного з'їзду – А. О. Матвеев був одним з провідних організаторів цього заходу, зокрема секретарем історико-географічної та етнографічної секції, автором кількох брошур, в яких він намагався окреслити теоретичні завдання археологічної науки. Один з провідних одеських істориків Н. Кондаков переслав ці брошури для ознайомлення Д. Яворницькому. Його старання зауважив у Києві один із знаних київських істориків І. Каманін, який високо оцінив працю одесита, як один з перших посібників для вітчизняних археологів [6]. Попри те, що на сторінках «Записок» ОТІС з'являлись археографічні публікації вченого, найбільшу увагу він приділив археології. Ще до обрання його дійсним членом ОТІС у 1889 р., у 1884 р. А. Матвеев демонстрував на шпальтах «Одесского вестника» своє палке зацікавлення розкопками скіфських курганів Херсонщини [22]. У публікації, присвяченій теоретичним аспектам педагогіки, А. Матвеев відстоював тісний зв'язок між фізичним та духовним вихованням [9].

Яскравою сторінкою археологічних студій вченого були проведені ним у 1889 р., за завданням Імператорської археологічної комісії, розкопки кургану поблизу Аккермана у селі Черкеси. Знайдені предмети були надіслані до фондів Імператорського Російського історичного музею [26, с. 133]. Проте поховання було дуже бідним і слави А. Матвееву аж ніяк не принесло. У тому ж 1889 р. А. Матвеев здійснив археологічну подорож Волиню, Київщиною, Полтавщиною, Кавказом [4, арк. 367]. В одній зі статей А. Матвеев наголошував на необхідності заснування в Одесі «Центрального музею Новоросії», що дозволив би активізувати різнопланові локальні дослідження [18, с. 100-103].

Політичний тиск зумовив широке використання українськими діячами того часу псевдонімів. Це ускладнює оцінку їхнього творчого внеску. Тому для нас очевидно, що внесок А. Матвєєва є більшим. Його публікації, зокрема, могли бути у альманасі української одеської громади «По морю и суше». У 1899 р. А. Матвєєв переїхав до Варшави, де продовжив педагогічну діяльність у нововідкритому кадетському корпусі та жіночій гімназії. Тут він теж належав до числа улюблених викладачів. Але схоже на те, що наукові студії тут він мінімізував.

Хоча А. Матвєєв й належав до досить скромних трударів освіти та науки, йому вдалося зробити відчутний внесок у розвиток українського руху та наукового руху в Одесі. Конкретним відбиттям його внеску є низка публікацій, що відбиває широку обізнаність автора з українською історією, культурою та симпатії до неї. Як вчений він демонстрував потяг до систематизації та використання міждисциплінарних зв'язків. Він був одним з небагатьох одеських теоретиків міждисциплінарних етнологічно-археологічних та історичних досліджень півдня України. Безумовно, реалізація сформульованої у працях А. Матвєєва програми етнографічного вивчення півдня сприяла б поглибленню його української складової. Більшість його тез та загальних поглядів не втратили актуальності і дотепер. Постать А. Матвєєва підкреслює високий інтелектуальний потенціал українського національного руху наприкінці ХІХ ст., що дозволило долати несприятливі політичні умови.

Література:

1. Барковская О.М. Одесское художественное училище. Хроника 1865-1940 // Вісник Одеського художнього музею. Вип. 2. 2015. С. 130-140.
2. Болдирев О.В. Одеська громада: істор. нариспро українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ – почат. ХХ ст. Одеса: Маяк, 1994. 144 с.
3. Державний архів Одеської області. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 178.
4. Державний архів Одеської області. Ф. 93. Оп. 2. Спр. 5.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Ф. Х. Спр. 18150.

6. Каманин И. Рец. на: А.А. Матвеев. К вопросу об археологических исследованиях в Южной России. Одесса 1884 // Киевская старина. 1884. Т. 10. С. 324-325.

7. Кузьменко В.Б. Український культурно-національний рух в 90-х роках ХІХ ст. (на матеріалах Півдня України): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1999. 223 арк.

8. Матвеев А.А. Географические термины «Западный материк» и «Новый свет» в их применении к Америке: Речь, произнес. на годич. акте Одес. ин-та благород. девиц 30 мая 1893 г. А.А. Матвеевым. Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1893. 25 с.

9. Матвеев А.А. К вопросу о профессиональном образовании: Несколько слов о значении физ. труда в воспитании. Одесса: тип. «Одесск. Вестника», 1885. 14 с.

10. Матвеев А.А. К вопросу об археологических исследованиях в Южной России: Программа историко-географических сведений. Одесса, 1884. 8 с.

11. Матвеев А.А. Об устройстве метеорологических обсерваторий и ведении метеорологических наблюдений: С прил. метеорол. табл. и черт. приборов. Одесса: тип. П.А. Зеленого, 1883. 72 с.

12. Из мира искусства и науки. Сборник, издаваемый под редакцией А.А. Матвеева для учащихся и учащихся художников и артистов. Вып.1-2. Одесса: Типохромолиитография Е.И. Фесенко, 1887.

13. Матвеев А.А. Об акварельной живописи // Из мира искусства и науки. Сборник, издаваемый под редакцией А.А. Матвеева для учащихся и учащихся художников и артистов. Вып.1-2. Одесса: Типохромолиитография Е.И. Фесенко, 1887. С. 1-22.

14. Матвеев А.А. «Тайная Вечеря» в изобразительном искусстве // Из мира искусства и науки. Сборник, издаваемый под редакцией А.А. Матвеева для учащихся и учащихся художников и артистов. Вып. 1-2. Одесса: Типохромолиитография Е. И. Фесенко, 1887. С. 1-32.

15. Матвеев А.А. Краткие очерки археологии искусства средних веков // Из мира искусства и науки. Сборник, издаваемый под редакцией А.А. Матвеева для учащихся и учащихся художников и артистов. Вып. 1-2. Одесса: Типохромолиитография Е. И. Фесенко, 1887. С. 17-68.

16. Матвеев А.А. К истории южнорусской музыки (опера Лысенко «Різдвяна ніч» Одесский вестник. Одесса, 1884. 32 с.

17. Матвеев А.А. К 50-летию юбилею Императорского одесского общества истории и древностей // Одесские новости. 1889. 14 ноября.

18. Матвеев А.А. Опыт программы-вопросника для собирания географическо-исторических сведений по Новороссическому краю (его местностям и поселениям) (К юбилею Императорского Русского Географического общества) // Новороссийский календарь на 1891 год. Одесса, 1890. Отд. IV. С. 93=130.

19. Матвеев А.А. К вопросу об археологических исследованиях в Южной России. I. Этнография. Одесса, 1884. 49 с.

20. Матвеев А.А. По поводу VI Археологического съезда. К вопросу о собирании историко-географического материала в Новороссийском крае. Одесса, 1884. 12 с.

21. Мировая расписка козака Артема Сидоренко с бунчуковым товарищем Данилом Забелюю 1743 г. (Матвеев А. А.) // Записки Императорского одесского общества истории и древностей. Т. XVII. Одесса, 1894. Отд. IV. С. 8.

22. Одесский вестник. 1884. 24 октября.

23. Одесский вестник. 1886. 7 июля.

24. Одесская художественная школа. Воспоминания бывших учеников, 1865-1940: сборник. сост. О. М. Барковская; ред. И. С. Шелестович. Одесса: Одес. нац. науч. б-ка, 2015. 148 с.

25. Олелькович-Вольнец А. К истории скрипки. Из мира искусства и науки. Сборник, издаваемый под редакцией А.А. Матвеева для учащихся и учащих художников и артистов. – Вып. 1-2. – Одесса: Типохромолиитография Е.И. Фесенко, 1887. – С. 1-28.

26. Отчет Императорской Археологической комиссии за 1890 год. СПб, 1893. С. 133.

27. Смирнов-Сокольский Н.П. Русские литературные альманахи и сборники XVIII-XIX вв. М.: Книга, 1965. 592 с.

28. Черных С. Я. Среди коллекционеров // Советское библиотекосведение. №1. 1982. С. 56-68.

29. Хмарський В.М. Археологічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса: Астропринт, 2002. 400 с.